

JAN PASZKIEWICZ

POLESKIMI ŚLADAMI TADEUSZA KOŚCIUSZKI

Minęła właśnie 190 rocznica śmierci Tadeusza Kościuszki – Naczelnika Insurekcji 1794 roku.¹ Peregrynowałem jego śladami po Lubelszczyźnie jako turysta i krajoznawca (od roku 1970) oraz jako przewodnik terenowy Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (od roku 1977). Będąc już historykiem, opublikowałem na łamach prasy lokalnej dwuczęściowy artykuł poświęcony związkom tego bohatera narodowego z ziemią chełmską.² W roku 2000 dane mi było pilotować wycieczkę mieszkańców Chełma po Białorusi, wiodącą szlakami poleskich miejsc pamięci narodowej na tym terenie, m. in. śladami Tadeusza Kościuszki.³ W roku ubiegłym zaś poznałem takie miejsca na terenie ukraińskiego Polesia.

Na południowo-zachodnim skraju Szackiego Narodowego Parku Przyrodniczego w obwodzie wołyńskim na Ukrainie, w granicach historycznej (przedrozbiorowej) Ziemi Chełmskiej, występuje wzniesienie noszące nazwę Góra Kościuszki (186,9 m npm). Położone jest ono w odległości 1 km na północ od miejscowości Adameczuki, 2 km od rzeki Bug i 3 km od wioski Zbereże w gminie Woła Uhruska, pow. Włodawa oraz 11 km w linii prostej od zbiegu granic Ukrainy z Białorusią i Polską. Wzgórze to stanowi jakby symboliczny zwornik obecnych obszarów Euroregionu Bug. Poleskie zaś miejsca pamięci o bohaterze niegdyśszych walk „za naszą i waszą wolność” zasługują niewątpliwie w dzisiejszej dobie na poważne i kompleksowe potraktowanie – np. w realizowanym od stycznia 2004 roku interesującym projekcie turystycznym (współfinansowanym przez Unię Europejską) trasy „Euro-Trójkąta Przyjaźni: Lublin – Łuck – Brześć”. W jego ramach bowiem uwzględniono jedynie przystanek z tablicą informacyjną w miejscu urodzenia T. Kościuszki w uroczysku Mereczowszyna na Białorusi.⁴

¹Tadeusz Kościuszko urodził się 4 lutego 1746 roku w Mereczowszczyźnie na Polesiu (obecnie na Białorusi), a zmarł 15 października 1817 roku w Solothurn (Solura) w Szwajcarii. Patrz: *Encyklopedia historii Polski. Dzieje polityczne*, J. Dziegielewski i in., t. I. Mores.c. – EGROSS, Warszawa 1994, s. 340.

²Jan A. Paszkiewicz, *Kościuszko i insurekcja w Chełmskiem*, [w:] „Tygodnik Chełmski”, 1984, nr 27 i 28 z 7 i 14 lipca.

³J.A. Paszkiewicz, *Ziemia nowogródzka – poetyckim szlakiem Adama Mickiewicza*, [w:] „Pro Patria”, 2001, nr 1, czerwiec.

⁴Trasa „Euro-Trójkąt Przyjaźni Lublin – Łuck – Brześć” [folder z mapą w zal.], tekst i zdjęcia S. Turski, wyd. Kancelaria Prezydenta Miasta Lublina [b. d. w.].

Myślę się, że warto poświęcić tym kwestiom więcej uwagi, ponieważ żywe do dziś – zwłaszcza na Polesiu białoruskim (ale nie tylko) – tradycje kościuszkowskie dają jeszcze jedno świadectwo wzajemnego przenikania kultur pogranicza.

POLESIE BIAŁORUSKIE

Tadeusz Kościuszko pochodził ze starej szlachty białoruskiej pieczętującej się herbem Roch III i osiadłej od roku 1509 bądź nawet roku 1458 w dobrach Siechnowicze, położonych na północny wschód od Brześcia Litewskiego (późniejszy Brześć nad Bugiem, który obecnie znajduje się na terenie Białorusi).⁵ W roku 1561 majątek ten został podzielony na części zwane Iwanowszczyzną (Siechnowicze Wielkie) i Fedorowszczyzną (Siechnowicze Małe). Tę ostatnią otrzymał w spadku Ludwik Tadeusz Kościuszko, miecznik brzeski i pułkownik JKM, ojciec późniejszego Naczelnika pierwszego polskiego powstania narodowego z okresu XVIII i XIX wieku. W roku 1729 sprzedał on ów majątek, ale już w roku 1755 odkupił go i przekazał w dzierżawę. Ludwik Tadeusz Kościuszko zmarł w roku 1758, a w roku 1764 wdowa Tekla z Ratomskich Kościuszkowa osiadła w Siechnowiczach Małych. Przez najbliższy rok mieszkał tam wraz z nią syn Tadeusz, który po śmierci matki w roku 1768 odziedziczył majątek wraz ze starszym o trzy lata bratem Józefem. Ponieważ Tadeusz, nie mając szans na otrzymanie odpowiedniej rangi w armii Rzeczypospolitej, opuścił kraj udając się do Ameryki, majątkiem zarządzał Józef Kościuszko. Ów gospodarując na ojcowiznie doprowadził ją wkrótce do gospodarczej ruiny i ostatecznie sprzedał swoją część szwagrowi Piotrowi Estko. Po powrocie ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej Tadeusz objął w roku 1783 w samodzielne gospodarowanie część Siechnowicz zwaną Dawidowszczyzną i przebywał tu do roku 1790. Powołany do służby wojskowej (na mocy postanowień Sejmu Wielkiego, który powiększył skład osobowy armii), zapisał posiadłość Estkom, a sam wziął chwalebny udział w wojnie 1792 roku (m.in. w bitwie pod Dubienką w dniu 18 lipca tego roku) oraz stanął na czele pierwszego polskiego powstania narodowego, znanego powszechnie jako Insurekcja Kościuszkowska. W drugiej połowie XIX wieku Siechnowicze Małe przeszły w posiadanie rodziny Bułhaków. Natomiast właścicielami sąsiedniego majątku Zielonkowszczyzna była w dalszym ciągu rodzina Kościuszków (jeszcze w okresie międzywojennym był on własnością Konstantego Kościuszki).

Przed rozbiorami Siechnowicze należały do województwa brzeskolitewskiego, a w okresie II Rzeczypospolitej do województwa poleskiego. Obecnie miejscowość znajduje się na obszarze obwodu brzeskiego na Białorusi. By się tam znaleźć, należy po minięciu przejścia granicznego Terespol – Brześć pojechać magistralą międzynarodową M 1, biegnącą doliną (w okolicach dawnej twierdzy) rzeki Muchawiec, która rozgranicza (od północy) Równinę Nadbużańską i (od południa) Polesie Brzeskie. Po przejechaniu 30 km od Brześcia, na skrzyżowaniu w Chwedczukach, zbaczamy (w kierunku na Kamieniec Li-

⁵Dane dotyczące genealogii rodu Kościuszków podane są za: B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1764-1817* Warszawa 1991. Warto nadmienić, że przedstawiciele innych gałęzi rodu zamieszkiwali w województwach wołyńskim i kijowskim Korony (obecnie tereny Ukrainy).

tewski) w lewo i 5 km za Muchawcem docieramy do Żabinki – miejscowości wzmiankowanej dopiero w roku 1871 (obecnie miasteczka rejonowego z pomnikiem Armii Krajowej w centrum oraz węzła kolejowego). Po przejechaniu 5 km za kolejnym skrzyżowaniem skręcamy w prawo, by znaleźć się w Małych Siechnowiczach.⁶

We wsi przed pobudowaną na terenie dawnego majątku szkołą ustawiono w roku 1988, na miejscu dworu rodziny Kościuszków, pomnik Naczelnika. Popiersie projektu i dłuta nauczycielki gimnazjalnej Balbiny Świtycz-Widackiej stało pierwotnie (w latach trzydziestych XX wieku) w Kobryniu. Usunęli je sowieci w roku 1939. Ostatecznie odnaleziono je w latach osiemdziesiątych w jakimś magazynie w Brześciu, skąd po renowacji trafiło na obecne miejsce. W szkole istnieje niewielka ekspozycja poświęcona bohaterowi narodowemu, do którego przyznają się także Białorusini. Za budynkiem szkolnym usytuowane są resztki parku, będące pozostałością dawnego założenia dworskiego. Przy alei lipowej, posadzonej ponoć osobiście przez przyszłego Naczelnika, umieszczono tabliczkę z napisem w języku rosyjskim: *Aleja Tadeusza Kościuszki 1787–1789*. W okresie międzywojennym istniał jeszcze w parku podworskim zaprojektowany i urządzony przez niego leszczynowy „labirynt”. Należy ubolewać, że do naszych czasów nie zachowały się żadne ślady po drewnianym domu mieszkalnym – dworze z czasów Kościuszki, podobnie jak po późniejszej siedzibie Bułhaków.

Dwór – przypominający ten w opisywanej dalej Mereczowszczyźnie – wybudował w I ćwierci XVIII wieku pradziad Tadeusza Aleksander Jan Kościuszko – podsędek brzeski, sędzia kapturowy, skarbowy województwa brzeskiego Rzeczypospolitej, który zmarł około 1711 roku. Obiekt ten istniał jeszcze w drugiej połowie XIX wieku. Według ryciny F. Brzozowskiego z około 1880 roku był to budynek parterowy, założony na planie prostokąta o wysokim łamanym dachu „polskim”, jak to było wtedy w zwyczaju krytym strzechą. U wejścia do domu znajdował się ganek z dwuspadowym daszkiem, wspartym na czterech filarach. Od frontu, po obu stronach ganku, były dwa okna dzielone na sześć kwater z okiennicami. Ściany zewnętrzne dworu pozbawione były tynków. W drugiej połowie XVIII wieku, z wrotami wjazdowymi, wyglądał bardziej okazale – o czym świadczy inwentarz z roku 1768, opublikowany przez Zygmunta Glogera. Po prawej stronie stała oficyna, nakryta dachem gontowym. Za nią ulokowano chlewiki. Był tam również świronek, a po przeciwległej stronie dziedzińca spichlerz, syrnicek, browar, słodownia i dalsze chlewy. Naprzeciw usytuowano wozownię i stajnię gościnną. Na wprost domu mieszkalnego stała stodoła, a za domem znajdowała się studnia. Dziedziniec otaczały sztachety, rzadziej żerdzie. Żerdziami natomiast i chrustem, pół na pół, zamknięte były też „ogrody”. Nieopodal rósł laszek olchowy z dwoma sadzawkami.

Jakieś dwa kilometry dalej, za zakrętem w prawo, leżą Wielkie Siechnowicze.⁷ Miejscowy majątek był w posiadaniu rodziny Kościuszków do połowy XVIII wieku, następnie

⁶ G. Rąkowski, *Czar Polesia*, Pruszków 2001, s. 87–89; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 2. Wrocław 1992, s. 135–137; J. Siennicki, *Województwo poleskie*, [w:] *Bułhaki i in. Polska w krajobrazie i zabytkach*, t. II, Warszawa 1930, s. 95.

⁷ G. Rąkowski, dz. cyt., s. 92–93; tenże, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 1997, s. 213; J. Siennicki, dz. cyt., R. Aftanazy, dz. cyt.

kolejno władali nim Czartoryscy, Hłakowiczowie i Przyborowie. Wspomniany wcześniej Aleksander Jan czy raczej Paweł Kościuszko, pisarz grodzki brzeski – na co wskazuje nowsza literatura przedmiotu – ufundował tutaj w roku 1727 drewnianą cerkiewkę unicka (od roku 1839 prawosławna; w latach sześćdziesiątych XIX wieku przebudowana) pod wezwaniem św. Mikołaja. Na chórze świątyni pomieszczono portrety Aleksandra Jana i Augustyna Kościuszki, sędziego trockiego. Cerkiewka usytuowana jest tuż za pozostałościami parku podworskiego. Na cmentarzu przycerkiewnym i pobliskim, dawnym katolickim, zniszczonym i zarośniętym, znajdują się XIX-wieczne nagrobki.

Po powrocie na autostradę moskiewską za Kobryniem (w roku 1860 przebywał tutaj, urodzony w roku 1826 w powiecie brzeskim, trzeci dyktator Powstania Styczniowego Romuald Traugutt), z prawej strony mija się Kanał Dniepr–Bug⁸, łączący, za pośrednictwem rzek Prypeć, Pina oraz Muchawiec, zlewiska mórz Czarnego i Bałtyckiego oraz północno-zachodni skraj Zahorodzia (jeden z czterech głównych regionów Polesia Prypeckiego, zwanego też Pińskim – obok Zarzecza, Zahorynia i Zajasiołdzia). Podróżując dalej na wschód – za rzeką Jasiołda i miejscowością Bereza Kartuska (są tu ruiny jedyne go w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim klasztoru oo. Kartuzów) – jedzie się obok Puszczy Różańskiej, znajdującej się po lewej stronie autostrady. Przy końcu zabudowań miejscowości Niechaczewo – naprzeciw stacji kolejowej Kosów Poleski – należy skrócić w lewo w kierunku Różanej, aby poprzez Hoszczów, miejscami dość lichą drogą, dotrzeć po 13 km do miasteczka Kosów Poleski (przed II wojną światową miasteczko powiatowe Kossów w województwie poleskim, obecnie Kosawa w rejonie Iwacewicze).⁹

Według źródeł białoruskich miejscowość wzmiankowana była już w roku 1494. Pierwotny kościół fundowano w roku 1526 a kolejny, drewniany, w sto lat później. W roku 1872 świątynia spłonęła w trakcie pożaru miasteczka, po czym w latach 1877–1878 wybudowano obecny kościół murowany pod wezwaniem św. Trójcy i św. Krzyża w stylu neogotyckim. Czynny był on nieprzerwanie aż do roku 1968. Po raz drugi otworzył go w 1989 r. ksiądz z Nowej Myszy koło Baranowicz. W okresie międzywojennym przechowywano w świątyni akt chrztu Tadeusza Kościuszki, spisany w języku łacińskim.¹⁰ Dziś w kościele tym eksponuje się – obok fotografii nieistniejącego już rodzinnego dworu Naczelnika w Mereczowszczyźnie – kopię tego aktu. Można z niego wyczytać, że w: „1746, 12 lutego Wielobny Ojciec Rajmund Korsak, lektor św. Teologii, przeor hoszczewski [konwentu oo. Dominikanów w Hoszczewie], Olejami św. ochrzcił [w miejscowym kościele parafialnym, obecnym dekanalnym w diecezji pińskiej] dziecko prawowitych rodziców J. Wielmożnego Ludwika Tadeusza i Tekli z Ratomskich Kościuszków, miecznikostwa brzeskich, syna Andrzeja Tadeusza Bonawenturę. Rodzicami Chrzestnymi byli Wielmożny Pan Kazimierz Narkuski, starosta kuszlicki [spokrewniony przez Glewskich z Kościuszkami], z

⁸ Głównym elementem tego kanału jest Kanał Królewski, zwany także Kanalem Rzeczypospolitej, zbudowany w latach 1775–1783.

⁹ A. Hlebowicz, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991, s. 89–90.

¹⁰ Akt ten obecnie znajduje się w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Wielmożną Panią z Protassewiczów Suchodolską oraz Wielmożny Pan Adam Protassewicz, podstarości powiatu pińskiego z Wielmożną Panią Anną Suchodolską, pisarżówną ziemską słonimską.¹¹ We wrześniu 1996 roku odsłonięto w świątyni tablicę upamiętniającą miejsce narodzin Naczelnika.¹² Tablicę tę ufundowało Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”. W tym samym też roku – z inicjatywy miejscowej społeczności polskiej – ustawiono w miasteczku krzyż, by w ten sposób uczcić 250 rocznicę urodzin oraz 180 rocznicę śmierci bohatera narodowego. Planowano także otwarcie muzeum poświęconego Tadeuszowi Kościuszce.

Spośród innych obiektów w Kosowie Poleskim warto zwiedzić cerkiew prawosławną pod wezwaniem św. Antoniego, wybudowaną w roku 1868 w stylu rosyjsko-bizantyjskim, przydrożną kapliczkę z początków XX wieku z figurą Matki Boskiej z Dzieciątkiem oraz dwa cmentarze – prawosławny z drewnianą kaplicą z przełomu XIX i XX wieku oraz katolicki z kaplicą z roku 1859, nagrobkami z XIX wieku, mogiłą powstańców z 1863 roku i kwaterą żołnierzy poległych w 1920 roku.¹³

W kierunku północno-zachodnim od centrum miasteczka, w odległości 2 km, znajduje się dawny folwark Mereczowszczyzna – miejsce narodzin T. Kościuszki.¹⁴ W XVI wieku leżała ona na północnych obrzeżach województwa brzeskolitewskiego. Dwieście lat później ziemie te wchodziły w skład powiatu słonimskiego województwa nowogródzkiego. Sama Mereczowszczyzna była jednym z folwarków wielkiego kompleksu dóbr kosowskich i wraz z Kosowem dzieliła jego losy. W pierwszej połowie XVIII wieku dobra owe należały do Sapiehów. W roku 1733 folwark przejął, tytułem zastawu, Ludwik Kościuszko. Tu się ożenił z panną Teklą Ratomską i tu urodziły się ich dzieci – w tym oczywiście najmłodszy z rodzeństwa Andrzej Tadeusz Bonawentura – znany powszechnie jako Tadeusz. Mieszkał on wraz z rodzicami w Mereczowszczyźnie do roku 1755, następnie (już po śmierci ojca) z matką w latach 1760–1764. Folwark został jednak ostatecznie wykupiony przez ówczesnego właściciela dóbr kosowskich Jerzego Fleminga, który przekazał go swej córce Izabelli Czartoryskiej. W roku 1838 kolejny jego właściciel (po ojcu Wojciechu) hrabia Wandalin Pusłowski wybudował na sąsiednim wzgórzu rozległy pałac w romantycznym stylu angielskiego gotyku. Budowlę, o imponującej fasadzie długości 120 metrów i wyjątkowo bogatym wystroju zewnętrznym, zaprojektował architekt Franciszek Jaszczold – jeden z prekursorów neogotyku na ziemiach polskich. Wokół założono park krajobrazowy, połączony ze starym ogrodem okalającym niewielki modrzewiowy (?) dworek Kościuszków z początku XVIII wieku. W roku 1857 odrestaurowano sam budynek, znany później z licznych rysunków i fotografii. Był on dość okazały, na planie szerokiego prostokąta, stosunkowo wysoki, choć tylko jednokondygnacyjny. Miał łamany dach „polski”, z obydwiema połaciami o jednakowym nachyleniu, kryty strzechą. Wznosiły się nad nim

¹¹ Patrz B. Szyndler, dz. cyt., s. 27.

¹² Ówczesne władze Białorusi nie wyraziły niestety zgody na umieszczenie tej tablicy w Mereczowszczyźnie.

¹³ G. Rakowski, *Czar...*, s. 536–539.

¹⁴ Tamże, s. 536, 539–543; tenże, *Ilustrowany...*, s. 106–107; R. Afanazy, dz. cyt., s. 255–257. Teren ten jest obecnie włączony w granice administracyjne Kosowa Poleskiego.

dwa symetrycznie rozmieszczone kominy. Ganek z trójkątnym szczytem wsparty był na czterech czworokątnych filarach. Po obu stronach ganku w elewacji frontowej występowały dwa dzielone na osiem kwater okna, zaopatrzone w okiennice. W okresie międzywojennym w jednym spośród dziesięciu pokoiów dworku umieszczono tablicę informującą, iż urodził się w nim Naczelnik i urządzono małe muzeum pamiątek. W pozostałych mieściły się biura starostwa kossowskiego. W roku 1942 budynek został spalony przez partyzantów sowieckich.¹⁵ Na wzgórzu pozostały natomiast okazałe ruiny zdewastowanego i spalonego wówczas przez tych samych sprawców pałacu Pusłowskich oraz pusta przestrzeń po parku, wyciętym niemal całkowicie już po II wojnie światowej. Na jego miejscu wyrósł młody bór sosnowy, który przysłonił nieco te ruiny, a bardziej jeszcze otoczone podwójnym wałem grodzisko z X–XI wieku.

Dawny ośrodek folwarku Mereczowszczyzna był usytuowany u podnóża owego wzgórza pałacowego, przy rozwidleniu dróg – w miejscu, gdzie szosa do Różany skręca w lewo. Znajduje się tutaj rozległy plac a na prawo od niego rozciąga się łąka łagodnie opadająca ku pobliskiej rzece. Nad brzegiem niewielkiego stawu ustawiono w roku 1987 jedynie ogrodzony łańcuchem głaz (przywieziony z kraju?) ze skromną tablicą opatrzoną napisem w języku rosyjskim: *W domu stojącym na tym miejscu urodził się T. Kościuszko wybitny działacz polityczny Polski.*

Z Kosowa można wrócić na autostradę moskiewską przez Aleksiejki i rejonowe miasto Iwacewicze oraz kontynuować jazdę w kierunku południowo-wschodnim przez Zajasiołdzie i skraj Zahorodzia. Po lewej stronie mijają się wtedy Puszcze Wiadotupicką z rezerwatem hydrologicznym „Wygonoszczańskim”, za Telechanami przecina się Kanał Ogińskiego (zbudowany w latach 1765–1783), łączący Niemen i Prypec za pośrednictwem Szczary i Jasiołdy, za Łohiszynem osiąga się dolinę Jasiołdy i niebawem można dotrzeć do Pińska – pradawnej „stolicy” Polesia, położonej u ujścia Piny do królowej rzek poleskich Prypeci (ok. 100 km).¹⁶ Stąd, kierując się na zachód lewym, północnym brzegiem Piny, a od Duboi (gdzie znajduje się początek Kanału Dniepr – Bug, a nieco dalej początek będącego jego istotnym fragmentem dawnego Kanału Królewskiego) na południowy zachód, za miejscowościami Chomyczewa i Machro, można znaleźć się na białorusko-ukraińskim przejściu granicznym Kalena/Dolsk przy trasie z Janowa Poleskiego (ok. 50 km). Po jego przekroczeniu można znaleźć „ślady” Naczelnika na Polesiu ukraińskim.

POLESIE UKRAIŃSKIE

Najważniejszą miejscowością na Ukrainie, związaną z Naczelnikiem, jest miasteczko Lubieszów¹⁷, znajdujące się w odległości 25 km od granicy białorusko-ukraińskiej. Położone jest ono malowniczo przy dawnym gościńcu wiodącym z Pińska na Wołyń, na wyso-

¹⁵ Akcje tę sławi wystawiony w roku 1955 specjalny obelisk.

¹⁶ Źródła Prypeci znajdują się pod Hołownem, na wschód od Opalina nad Bugiem.

¹⁷ G. Rąkowski, *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej. Cz. I – Wołyń*, Pruszków 2005, s. 76–79; J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. II, Warszawa 2001, s. 132–133; R. Aftanazy, dz. cyt., s. 67–69.

kim lewym brzegu wpadającej do Prypeci (15 km dalej na wschód) rzeki Stochód, na południowo-zachodnim skraju Regionalnego Parku Krajobrazowego „Prypeć–Stochód”. Przed rozbiorem Polski znajdowało się w granicach województwa brzeskoliteńskiego, następnie wchodziło w skład powiatu pińskiego guberni mińskiej, a w okresie międzywojennym było siedzibą gminy w powiecie Kamień Koszyrski województwa poleskiego. Po włączeniu w roku 1939 do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich Lubieszów stał się stolicą rejonu w północno-wschodnim zakątku obwodu wołyńskiego Ukrainy (80 km od Kowla i 125 km od Łucka) i odtąd zaliczany jest do Polesia Wołyńskiego (Pińsk zresztą, choć odcięty obecnie granicą państwową, wciąż spełnia dla okolicznych terenów rolę metropolii).

Miejscowość wzmiankowana była już w roku 1484. W drugiej połowie XVII wieku marszałek wielki litewski książę Jan Karol Dolski, właściciel okolicznych dóbr, lokował miasteczko nazywane przejściowo Nowym Dolskiem, a w roku 1684 ufundował tutaj klasztor oo. pijarów. Prowadzone przez nich w latach 1693–1834 Kolegium, wyposażone m. in. w zasobną bibliotekę i znakomitą pracownię fizyczną, zasłynęło dzięki wysokiemu poziomowi nauczania jako „Poleskie Ateny”. Do grona najwybitniejszych absolwentów szkoły należeli m. in. historyk Kazimierz Narbutt i botanik Stanisław Bonifacy Jundziłł, ale największą wśród nich sławę zyskał sobie Tadeusz Kościuszko, który pobierał tutaj nauki (wraz z bratem Józefem) w latach 1756–1759.

Budynki klasztorne z r. 1684 (bądź też z r. 1693) i kościoła (wzniesionego w latach 1745–1762) zostały zbombardowane w czasie walk legionistów polskich z Rosjanami nad Stochodem w okresie I wojny światowej (1915–1916). Odbudował je w latach 1929–1932 miejscowy proboszcz ks. Jan Worobiej, lecz wspaniałą barokową świątynię rozebrano aż do fundamentów, na polecenie miejscowych władz, w roku 1971. Ocalał jedynie klasztor o skromnym wystroju zewnętrznym. Na tympanonie klasycystycznego portalu, akcentującego główne wejście, pozostała wmurowana w okresie międzywojennym tablica z napisem: *Tu kształcił swą wzniosłą duszę i umysł Tadeusz Kościuszko 1753–1759*. Arkady otaczające niegdyś wewnętrzny dziedziniec czworobocznej piętrowej budowli zostały zamurowane, lecz pomieszczenia zachowały pierwotny układ cel, korytarzy i refektarza ze sklepionymi krzyżowymi i kolebkowymi.

Na północny wschód od dawnego klasztoru oo. pijarów znajdują się pozostałości rezydencji Wiśniowieckich i Czarneckich: brama pałacowa z pierwszej połowy XVIII wieku (z dekoracją klasycystyczną po przebudowie w drugiej połowie XIX wieku), fragment ruin jednego ze skrzydeł pałacu i łączącego się z nim ogrodzenia na pustym obecnie dziedzińcu. Za nim opada z niezbyt wysokiego tutaj brzegu na stronę doliny Stochodu niezle zachowany park pałacowy z fragmentami starodrzewu i alej (tworzących niegdyś regularny układ), wałów i fortyfikacji ziemnych zamku Dolskich i Wiśniowieckich oraz okopów z czasów I wojny światowej. Wiedzie po nim oznakowana ścieżka ekologiczna.

Dalej usytuowany jest zespół pokapucyński, ufundowany w roku 1768 przez kasztelana braclawskiego Jana Czarneckiego, z kościołem parafialnym pod wezwaniem świętych Cyryla i Metodego (trójnawową bazyliką o cechach skromnego baroku). Świątynia ta (braci mniejszych kapucynów obrządku wschodniego?) należała pierwotnie do diecezji

pińskiej. Po II wojnie światowej służyła jako budynek gospodarczy oraz sala sportowa miejscowej milicji. Takie użytkowanie spowodowało duże zniszczenia obiektu, który należało w znacznym stopniu wyremontować. Dlatego też, wskutek starań o. Jana Mucharskiego, świątynia została w roku 1992 zwrócona wiernym Kościoła rzymskokatolickiego. W cztery lata później znalazła się w granicach diecezji lubelskiej, reaktywowanej przez papieża Jana Pawła II. Natomiast przyległy dwukondygnacyjny budynek klasztorny, z prostokątną bramą i zachowanym fragmentem dawnego ogrodzenia, nadal pozostaje w użytkowaniu miejscowego komisariatu milicji.

Na przeciwległym krańcu Lubieszowa położony jest jeszcze cmentarz z ustawionym w roku 1996 metalowym krzyżem Straży Mogił Polskich, który upamiętnia ofiary mordu dokonanego w tym rejonie przez Ukraińską Powstańczą Armię w listopadzie 1943 roku.

WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE I ZIEMIA CHEŁMSKA

Tadeusz Kościuszko wielokrotnie przebywał także na obszarze obecnego województwa lubelskiego oraz historycznej Ziemi Chełmskiej. Nic więc dziwnego, że wiele pamiątek na naszym terenie jest związanych z jego osobą. Czasy bohatera narodowego „pamiętają” jeszcze pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Sosnowicy z pałacową oficyną północną z roku 1753, nazywaną „Domem Kościuszki” (obecnie znajduje się tu pensjonat „Dworek Kościuszki”) oraz cienista aleja brzozowa wiodąca od parku podworskiego do dawnego folwarku Lasek – ulubiona trasa spacerowa kochanków Ludwiki Sosnowskiej i Tadeusza Kościuszki. Dzieje jego nieszczęśliwej miłości do córki magnackiej przypominają zaś rosnące jakby w symbiozie jeszcze do jesieni 2001 roku, w niegdysiejszym parku przyfolwarcznym, dwa drzewa – „Ludwika” i „Tadeusz”. Spróchniała sosna, symbolizująca postać wojewodzianki smoleńskiej, leży już od tamtej pory obok otoczonego drewnianym płotkiem „umiłowanego” dębu.¹⁸ Koło tego parku rośnie też pomnik przyrody – dąb „Kościuszko”. Ponadto ok. 4 km na zachód od Sosnowicy znajdują się dwa stawy, które w końcu XIX wieku nazwano „Kościuszko” i „Raclawice”.

Pamięć o „Naczelniku w sukmanie” na ziemi chełmskiej utrwaliły następujące pamiątki:

- kopce w Uchańce (usypany pierwotnie w roku 1861 i ostatecznie odrestaurowany w latach sześćdziesiątych XX wieku). Krasnymstawie (na przedmieściu Góry) i Pawłowie (usypany, podobnie jak poprzedni, w roku 1917 w setną rocznicę śmierci bohatera)
- tzw. Krzyż Kościuszki w pobliżu Surhowa
- pomniki w Wojślawicach (1918), we Włodawie (1922) i w Chełmie (1982¹⁹)

¹⁸ Wspomina o tej miłości legenda spisana przez chełmskiego pasjonata dziejów regionalnych Kazimierza Janczykowskiego pt. *Miłość zaklęta w dębie i sośnie*. Patrz: *Współczesne podania ludowe*, wybór, wstęp i opracowanie M. Lesiów. Wyd. Lubelskie, Lublin 1982, s. 121–126.

¹⁹ W Chełmie pierwotnie planowano zrealizować wersję pomnika odlaną w spizy, przedstawiającą postać Naczelnika na koniu bądź też stojącą (według projektu profesora Mariana Koniecznego z Krakowa) na kopcu w parku miejskim przy al. Armii Krajowej. Niektórzy chełmianie nazywają ten kopiec właśnie Kopcem Kościuszki. Znajduje się na nim pomnik poświęcony poległym żołnierzom AK.

- tablice z podobizną Naczelnika w Bazylice pw. Narodzenia NMP na Górcie w Chełmie (1972) i na elewacji biurowca Zakładu Rolnego w Husynnem (z inicjatywy chełmskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego im. Kazimierza Janczykowskiego w 1994 roku)

- medale poświęcone pamięci *Naczelnika Siły Zbrojney Narodowej*, bite przez Mennicę Państwową w Warszawie, wydane przez ten Oddział PTTK, który od roku 1967 jest organizatorem dorocznych październikowych rajdów zwanych „Kościuszkowskimi” w latach 1975, 1979 (dwie repliki poprzedniego)²⁰ oraz w roku 1990. Na rewersie ostatniego z wymienionych medali widnieją nazwy miejscowości z byłego województwa chełmskiego, związane z postacią Kościuszki oraz daty roczne jego tamże pobytu: Sosnowica 1774–1775 (opisywany wielokrotnie w literaturze wątek sentymentalno-romantyczny), Chełm 1791 (modły w ówczesnej katedrze unickiej na Górcie oraz spotkanie w dniu 11 lipca z chełmskim biskupem unickim Porfiriuszem Ważyńskim), Dubienka 1792 (pole bitwy stoczonej 18 lipca z wojskami rosyjskimi i droga odwrotu z rejonu Husynne – Kolemczyce – Uchańka – Wola Habowa (obecnie kol. Mościska), przez Kazimierówkę, Roztokę, Klesztów, Żmudź, Kumów, Krasnystaw i Łopiennik do Piask k. Lublina; sama Dubienka również we wrześniu 1790 r.) i Włodawa 1794 (w listopadzie, na trasie konwoju po kłęsce w bitwie pod Maciejowicami do twierdzy Pietropawłowskiej w Petersburgu).²¹

Należy nadmienić, że szereg szkół i innych instytucji nosi na terenach nadbużańskich imię Kościuszki²², a leżąca niedaleko Chełma Góra Kredowa (na obszarze obecnej Cementowni i Kopalni Surowców Cementowych) – pole jednej z czterech największych bitew Insurekcji Kościuszkowskiej z 1794 roku²³ – nazywana była później także Górą Kościuszki. W 1917 roku – w setną rocznicę śmierci Naczelnika – postawiony został w Chełmie, na ówczesnym skwerze Henryka Sienkiewicza (obecnie plac Tadeusza Kościuszki, nieopodal budynku Sądu Rejonowego), na niewielkim kopcu symboliczny krzyż. Miano „Tadeuszówka” nosiło natomiast w okresie międzywojennym sanatorium Wileńskiej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych (DOKP) – zlokalizowane w pobliżu stacji kolejowej noszącej do dnia dzisiejszego nazwę „Włodawa” w zabużańskiej, białoruskiej obecnie, części Włodawy – Tomaszówce, dojeżdżają tu pociągi z Brześcia nad Bugiem. Ocalał tam ponoć nawet pomnik Tadeusza Kościuszki, wzniesiony przed 1939 rokiem.²⁴

Z rodziną naszego bohatera narodowego związany jest m. in. niegdyś podlubelski (obecnie część Lublina) Sławinek, z wzmiankowanym w roku 1722, a zrekonstruowanym w latach 1970–1971, dworkiem „stryjecznego stryja” Naczelnika, starosty krzemienieckiego Jana Nepomucena Kościuszki (znajdującym się na terenie obecnego Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej), gdzie T. Kościuszko przebywał m.in. w

²⁰ K. Prozogo, *Medale chełmskie 1765–1982*, Chełm 1983, s. 32–33, 86–89.

²¹ K. Prozogo, *Medale chełmskie 1983–1996*, Chełm 1997, s. 120–121.

²² J.A. Paszkiewicz, *Kościusko i...*, K. Prozogo, *Pamiętki i tradycje kościuszkowski na ziemi chełmskiej*, [w:] „Ziemia”. *Prace i materiały krajoznawcze*, Warszawa 1989, s. 256–265.

²³ W kolejności następujące bitwy: pod Raclawicami (4 IV), pod Szczekocinami (6 VI), pod Chełmem (8 VI) i pod Maciejowicami (10 X).

²⁴ Relacja ustna Mieczysława Tokarskiego – prezesa Oddziału PTTK we Włodawie, złożona w roku 2006.

latach 1774–1775 oraz w roku 1790. Natomiast Lublin – gdzie jako generał major był w roku 1790 dowódcą garnizonu – i Zamość – gdzie był owacyjnie witany przed wyjazdem na emigrację po przegranej wojnie w 1792 roku – należą do miast związanych już bezpośrednio z osobą T. Kościuszki.

Jednak gros miejscowości, gdzie bohater przebywał, położonych jest właśnie na obszarze Polesia Lubelskiego, w polskiej części Polesia Wołyńskiego, obejmującej Obniżenie Dubienki, Pagóry Chełmskie i Obniżenie Dorohuczy, i Podlaskiego (Garb Włodawski, Zakłęśłość Sosnowiecka, Równina Parczewsko-Kodeńska i Zakłęśłość Łomaska). Związane jest to z postaciami wspomnianej Ludwika Sosnowskiej oraz dwóch siostr Tadeusza Kościuszki, które po zamążpójściu nie mieszkały w obrębie Korony²⁵, lecz w granicach województwa brzeskoliteńskiego, należącego do Litwy tj. Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁶. Siostry swe Tadeusz bardzo często odwiedzał (m. in. w latach 1774–1776 i 1784–1789).

Starsza z nich Anna Barbara Krystyna (szczególnie ulubiona „Anusia”) poślubiła w roku 1762 Piotra Antoniego Estko²⁷, hrabiego Estken i stolnika smoleńskiego, dzierżawcę należącego do Sapiehów folwarku Dołholiska (obecnie w gminie Wisznice, powiat Biała Podlaska, przy trasie drogowej Włodawa – Biała Podlaska). Jak podaje XIX-wieczny *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wieś i dwór w ówczesnym powiecie włodawskim (oddalone od Włodawy o 3 mile), w gminie Horodyszczce, parafii Wisznice, to „Miejsce pamiętne pobytom Kościuszki około roku 1784-5 po powrocie z Ameryki. W starej bardzo cerkiewce [parafialnej unickiej z r. 1700], która jako zawaleniem się grożąca od dawna [w r. 1856] stała zamknięta, a upadła w 1865 roku, na ołtarzu zawieszony był generał order swój Cincinnata, z rąk Waszyngtona otrzymany; pamiętka ta nieoceniona przetrwała na miejscu aż do roku 1856, w którym znikła z ołtarza i dostała się podobno do zbiorów śp. Karola Bejera. Tamże stoi na polu, nieopodal od dworu, w gruzach już walący się, mały murowany pomniczek, postawiony własnymi rękoma Kościuszki i okolony kilku drzewami, które sam też posadził; tu zamurowanych było parę butelek z papierami generała, które temuż losowi co i order Cincinnata uległy [...]”²⁸ Nie zachowały się również dwór i park podworski. Obok Wiejskiego Domu Kultury natomiast stoi obelisk z nieregularnych brył kamienia. Napis na granitowej tablicy głosi: *Tadeuszowi Kościuszce/ Bohaterowi Narodowemu 1746–1817/ Społeczeństwo Gminy Wisznice*.

Druga siostra, Katarzyna – zamężna za Karolem Żółkowskim, starostą mokniuińskim i sędzią ziemskim wołkowyskim – mieszkała w Kuzawce koło Sławatycz (obecnie w gminie Hanna, powiat Włodawa). Wspomniany *Słownik...* wzmiankuje o „Kuzawce” jako wsi i folwarku nad Bugiem w ówczesnym powiecie bialskim, gminie i parafii Sławatyczne

²⁵ Tak nazywano część Rzeczypospolitej szlacheckiej obejmującą tereny Królestwa Polskiego z Podlasiem, Wołyniem, Podolem i Ukrainą.

²⁶ Tak nazywano przed rozbiorem tereny obecnej Litwy i Białorusi oraz ziemie nadbużańskie w okolicach Włodawy (po Międzyrzec). Granica między Koroną a Litwą biegła na terenie obecnego województwa lubelskiego, m.in. wzdłuż linii rzeki Włodawki.

²⁷ Trzeba wspomnieć, że Piotr Estko pomógł szwagrowi wypłacać się z tarapatów finansowych związanych z długami zaciągniętymi przez brata Józefa Kościuszkę pod zastaw hipoteczny Siechnowicz.

²⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa 1881, s. 107.

(odległość pomiędzy nimi jedna wiorsta), w której znajdował się: „Główny folw. dóbr sławatyckich. Przystań dla statków zbożowych na Bugu i binduga [binduga służąca do spławu drewna]. R. 1776 z K. odpłynął na galarze do Gdańska i dalej do Ameryki gen. Kościuszko [...]”.²⁹ Tę ostatnią informację, nieprawdziwą jak się później okazało, powielali dawni biografowie Kościuszki.³⁰ W Kuzawce – na skarpie nadbużańskiej, w pobliżu remizy strażackiej – znajduje się skromna tablica z Białym Orłem w czerwonym polu i napisem: *Tadeuszowi Kościuszce/ Społeczeństwo Kuzawki 1767–1973*.

Reasumując powyższe rozważania, wolno stwierdzić, że Tadeusz Kościuszko – Naczelnik pierwszego w dziejach Polski powstania narodowego – jest nie tylko polskim bohaterem, bowiem pamiętają o nim także pobratymcze narody słowiańskie, m.in. białoruski i ukraiński. Świadczyć to się wydaje o fakcie, iż tradycja przenikania kultur w Rzeczypospolitej Obojga Narodów nadal pozostaje żywa i przekracza wszelkie wytyczone przez ludzi granice.

Tympanon z tablicą pamiątkową nad portalem wejściowym do budynku dawnego kolegium oo. pijarów w Lubieszowie – foto autor

²⁹Tamże, t. V, Warszawa 1884, s. 7.

³⁰B. Szyndler, dz. cyt., s. 61–62.

Widok na Bazylikę Mariacką i dawny klasztor O.O. Bazylianów